

पर्यावरण समीक्षा : संस्कृती, प्रकृती आणि प्राकृतिक इतिहासाचा आंतरसंबंध

प्रा.सुचित्रा सोलनकर

साहाय्यक प्राध्यापक

मराठी विभाग

विश्वकर्मा आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स, कोढवा बुद्रुक, पुणे

DOI :

ARTICLE DETAILS

Research Paper -1

Received: 26/08/2026

Accepted: 29/08/2026

Published: 01/09/2026

ABSTRACT

बीजशब्द : पर्यावरण समीक्षा, पर्यावरणीय साहित्यविचार, संस्कृती अध्ययन, प्रकृती, प्राकृतिक इतिहास, मानवी इतिहास, पर्यावरणीय नैतिकता, तंत्रज्ञान, भौतिक जीवन, पृथ्वीकेंद्री दृष्टी, पर्यावरणीय न्याय.

सारांश- पर्यावरण समीक्षा ही साहित्य, संस्कृती आणि पर्यावरण यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणारी आधुनिक व आंतरशाखीय अभ्यासदृष्टी आहे. पारंपरिक साहित्यसमीक्षेत मानवी अनुभवांना प्राधान्य मिळाले; परंतु पर्यावरण समीक्षा मानव, निसर्ग, संस्कृती, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि भौतिक पर्यावरण यांचे परस्परसंबंध चिकित्सकपणे तपासते. William Rueckert, Cheryll Glotfelty, Harold Fromm, Lawrence Buell, Timothy Clark आणि Amitav Ghosh यांच्या विचारांच्या आधारे प्रस्तुत अभ्यासात संस्कृती आणि प्राकृतिक इतिहास यांचे परस्परसंबंध स्पष्ट केले आहेत. आधुनिक तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण व नागरीकरणामुळे निर्माण झालेले मानव-निसर्ग अंतर, पर्यावरणीय न्याय, गैर-मानवी जीवन आणि साहित्यामधील निसर्गाचे स्थान यांचा विचार करण्यात आला आहे. William Golding यांच्या *The Inheritors* च्या संदर्भातून मानवाचा इतिहास हा प्राकृतिक इतिहासापासून वेगळा नसून व्यापक जैव-भौतिक इतिहासाचा भाग आहे, ही भूमिका मांडली आहे. त्यामुळे पर्यावरण समीक्षा ही केवळ निसर्गवर्णनाची पद्धत नसून संस्कृतीचे आणि मानवी जीवनाचे पर्यावरणीय पुनर्वाचन करणारी व्यापक बौद्धिक दृष्टी आहे.

Disclaimer: The views and conclusions expressed in this article are solely those of the authors. The authors are responsible for the originality, accuracy, integrity, and ethical compliance of the manuscript, including freedom from plagiarism, copyright infringement, data falsification, and other academic misconduct.

प्रस्तावना- मानव हा निसर्गापासून स्वतंत्र अस्तित्वमान घटक नाही. मानवी शरीररचना, अन्न, पाणी, निवास, उपजीविका, आरोग्य आणि सामाजिक जीवन या सर्वांचा मूलभूत आधार प्राकृतिक पर्यावरणात आहे. तथापि, मानवी संस्कृतीच्या विकासाबरोबर मानवाने स्वतःला निसर्गापेक्षा वेगळे आणि काही प्रसंगी निसर्गावर नियंत्रण ठेवणारे अस्तित्व म्हणून पाहण्यास सुरुवात केली. विज्ञान, तंत्रज्ञान, औद्योगिकीकरण, भांडवलशाही उत्पादनव्यवस्था आणि नागरीकरणामुळे ही प्रवृत्ती अधिक तीव्र झाली. या प्रक्रियेत निसर्गाचा 'संसाधन' म्हणून विचार वाढत गेला. जमीन उत्पादनाचे साधन, जंगल लाकडाचा साठा, नदी पाण्याचा स्रोत, पर्वत खनिजांचा साठा आणि प्राणी मानवी उपयोगाची साधने अशी वर्गीकरणात्मक दृष्टी विकसित झाली. यामुळे मानव आणि प्राकृतिक जग यांच्यातील परस्परसंबंधांऐवजी मानवाच्या गरजा आणि निसर्गाच्या उपयोगितेला प्राधान्य मिळाले.

साहित्य हे समाजाच्या सांस्कृतिक कल्पनाशक्तीचे महत्त्वाचे माध्यम असल्यामुळे या बदलांचा साहित्यावरही परिणाम झाला. साहित्यकृतीतील नदी, जंगल, डोंगर, समुद्र, पाऊस, दुष्काळ, प्राणी किंवा ऋतू यांना केवळ सौंदर्यात्मक, प्रतीकात्मक किंवा भावनिक घटक मानणे पुरेसे आहे का? की या घटकांचे स्वतःचे अस्तित्व, इतिहास, गतिशीलता आणि मानवी जीवनाशी असलेले संबंधही साहित्यवाचनात विचारात घेतले पाहिजेत? या प्रश्नातून पर्यावरण समीक्षा महत्त्वाची ठरते.

Glotfelty आणि Fromm यांच्या *The Ecocriticism Reader* ने साहित्य आणि भौतिक पर्यावरण यांच्या परस्परसंबंधांचा अभ्यास पर्यावरणीय साहित्यविचाराच्या केंद्रस्थानी आणला. त्यांच्या मांडणीत साहित्य मानवी आणि प्राकृतिक जगातील संबंध प्रतिबिंबित करतेच; त्याचबरोबर साहित्य आणि संस्कृती या संबंधांच्या निर्मितीवर प्रभावही टाकतात.

त्यामुळे पर्यावरण समीक्षा ही केवळ 'निसर्गाचे साहित्य' शोधणारी समीक्षा नाही. ती मानवकेंद्री विचारपद्धती, विकासाच्या संकल्पना, सांस्कृतिक मूल्यव्यवस्था आणि पर्यावरणाशी संबंधित नैतिक प्रश्नांचे पुनर्वाचन करणारी अभ्यासदृष्टी आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

१. पर्यावरण समीक्षेची संकल्पना आणि तिचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
२. संस्कृती, प्रकृती आणि प्राकृतिक इतिहास यांच्यातील आंतरसंबंधांचा अभ्यास करणे.
३. मानवकेंद्री आणि पृथ्वीकेंद्री दृष्टिकोनातील फरक स्पष्ट करणे.
४. साहित्यिक संहितेच्या पर्यावरणीय वाचनाची प्रमुख निकष निश्चित करणे.
५. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि मानवी संस्कृतीमुळे निसर्गाशी निर्माण झालेल्या संबंधांचे परीक्षण करणे.
६. मानवी हितसंबंध आणि पर्यावरणीय हित यांच्यातील संघर्षांचे सांस्कृतिक व नैतिक विश्लेषण करणे.
७. *The Inheritors* या कादंबरीच्या संदर्भातून मानवी इतिहास आणि प्राकृतिक इतिहास यांचे संबंध स्पष्ट करणे.
८. भारतीय संदर्भातील पर्यावरणीय सांस्कृतिक जाणिवांचा विचार करणे.
९. पर्यावरण समीक्षा ही आंतरशाखीय अभ्यासदृष्टी म्हणून अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी गुणात्मक, विश्लेषणात्मक, चिकित्सक आणि आंतरशाखीय संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. पर्यावरण समीक्षा, साहित्यविचार, संस्कृती अध्ययन, पर्यावरणीय मानविकी आणि पर्यावरणीय नैतिकता यांसंबंधी उपलब्ध ग्रंथांचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. प्राथमिक साहित्यिक संदर्भ म्हणून William Golding यांच्या *The Inheritors* या कादंबरीचा विचार केला आहे. दुय्यम संदर्भ म्हणून Cheryll Glotfelty, Harold Fromm, William Rueckert, Lawrence Buell, Timothy Clark, Amitav Ghosh आणि Vandana Shiva यांच्या निवडक लेखनाचा उपयोग केला

आहे. Rueckert यांच्या 1978 च्या लेखाने साहित्य आणि पर्यावरण यांचा संबंध पर्यावरणीय पद्धतीने विचारण्यास महत्त्वाची दिशा दिली.

पर्यावरण समीक्षेची संकल्पना-

‘Ecocriticism’ ही संज्ञा साहित्य आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास करणाऱ्या विचारपद्धतीशी जोडली जाते. Rueckert यांच्या 1978 च्या लेखामुळे या संज्ञेचा साहित्यिक अभ्यासातील वापर विशेषत्वाने पुढे आला. पुढे या क्षेत्राने साहित्य, संस्कृती आणि प्राकृतिक पर्यावरण यांच्यातील संबंधांचे व्यापक स्वरूप स्वीकारले.

Glottfelty यांच्या पर्यावरणीय साहित्यविचारात साहित्य आणि भौतिक पर्यावरण यांच्यातील संबंध केंद्रस्थानी आहेत. या दृष्टीने साहित्याचा अभ्यास करताना ‘मानव निसर्गाचा अनुभव कसा घेतो?’ या प्रश्नाबरोबरच ‘मानवी कृतींमुळे प्राकृतिक जगावर काय परिणाम होतो?’ हा प्रश्नही महत्त्वाचा ठरतो. Timothy Clark यांच्या मते ecocriticism ही केवळ साहित्यवाचनाची पद्धत नसून संस्कृतीकडे पाहण्याचा सैद्धांतिक मार्गही आहे. पर्यावरणीय संकटाच्या संदर्भात पारंपरिक सांस्कृतिक आणि साहित्यिक गृहीतकांचे पुनर्विचार करणे आवश्यक ठरते.

त्यामुळे पर्यावरण समीक्षा ही साहित्याच्या विषयात ‘निसर्ग’ शोधण्यापेक्षा साहित्याच्या अर्थनिर्मितीमागील पर्यावरणीय संरचना उलगडते.

संस्कृतीचा अभ्यासक आणि त्याचे सांस्कृतिक स्थान-

संस्कृतीचा अभ्यास करणारा संशोधक संस्कृतीच्या बाहेर उभा असलेला पूर्णतः तटस्थ निरीक्षक नसतो. तो ज्या भाषेत विचार करतो, ज्या सामाजिक संस्थांमध्ये वाढतो, ज्या मूल्यव्यवस्थेत जगतो आणि ज्या ऐतिहासिक परिस्थितीचा अनुभव घेतो, त्याच सांस्कृतिक संरचनेचा तो भाग असतो.

ही जाणीव पर्यावरण समीक्षेसाठी महत्त्वाची आहे. मानव निसर्गाचे वर्गीकरण करतो, त्याचे वैज्ञानिक विश्लेषण करतो आणि त्याच्या उपयोगाचे नियोजन करतो; परंतु मानवाचे स्वतःचे अस्तित्वही त्याच प्राकृतिक व्यवस्थेवर अवलंबून असते. म्हणून पर्यावरण समीक्षा अभ्यासकाला स्वतःच्या मानवकेंद्री गृहीतकांचे परीक्षण करण्यास प्रवृत्त करते. ‘मानव निसर्गाचा मालक आहे’ या कल्पनेऐवजी ‘मानव प्राकृतिक व्यवस्थेतील एक घटक आहे’ ही भूमिका स्वीकारण्याची गरज येथे निर्माण होते.

संस्कृतीचे ‘कांद्याच्या थरां’प्रमाणे बहुस्तरीय स्वरूप-

संस्कृतीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी ‘कांद्याचे थर’ हे रूपक उपयुक्त ठरते. बाह्य थरांमध्ये भाषा, पोशाख, आहार, सण, उत्सव, श्रद्धा, कला, संगीत आणि रूढी दिसतात. त्यामागे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संरचना असतात. अधिक खोलवर गेल्यावर भौतिक जीवन, उत्पादनव्यवस्था, तंत्रज्ञान आणि प्राकृतिक पर्यावरण यांचे संबंध स्पष्ट होतात.

उदाहरणार्थ, एखाद्या कृषिप्रधान समाजाच्या संस्कृतीचा अभ्यास करताना केवळ त्याच्या सण-उत्सवांचा विचार करून चालणार नाही. त्या समाजाची जमीन, पर्जन्यमान, जलस्रोत, पिके, ऋतूचक्र, पशुधन आणि स्थानिक जैवविविधता यांचा विचार करणे आवश्यक ठरते. यातून स्पष्ट होते की संस्कृती ही केवळ मानवनिर्मित प्रतीकव्यवस्था नाही. ती मानव आणि प्राकृतिक जग यांच्यातील दीर्घकालीन परस्परसंवादाची अभिव्यक्ती आहे.

संस्कृती, प्रकृती आणि प्राकृतिक इतिहास-

मानवी इतिहास हा पृथ्वीच्या प्राकृतिक इतिहासापासून वेगळा नाही. मानवाच्या अस्तित्वापूर्वी पृथ्वीवर भौगोलिक, जैविक आणि हवामानविषयक प्रक्रिया दीर्घकाळ चालू होत्या. मानव त्या प्रक्रियांमधूनच विकसित झाला. नदीकाठच्या संस्कृती, समुद्रकिनारी विकसित झालेल्या जीवनपद्धती, पर्वतीय समाज, वाळवंटी प्रदेशातील जीवनपद्धती आणि जंगलाशी संबंधित आदिवासी संस्कृती यांचा विचार केला असता प्राकृतिक परिस्थिती आणि सांस्कृतिक रचना यांचे घनिष्ठ नाते स्पष्ट होते. यामुळे

‘निसर्ग हा संस्कृतीचा केवळ परिवेश आहे’ ही भूमिका अपुरी ठरते. निसर्ग हा संस्कृतीच्या निर्मितीचा सक्रिय घटक आहे. मानवी इतिहासाची व्याख्या करताना प्राकृतिक इतिहासाचा समावेश केल्यास संस्कृतीकडे पाहण्याची दृष्टी बदलते. मानवी सभ्यता ही पृथ्वीपासून स्वतंत्र निर्मिती नसून पृथ्वीच्या भौतिक आणि जैविक परिस्थितींशी झालेल्या दीर्घ संवादाचे फलित आहे.

मानवकेंद्री संस्कृती, तंत्रज्ञान आणि निसर्गापासून वाढते अंतर-

आधुनिक विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे मानवाला प्राकृतिक परिस्थितींवर अभूतपूर्व प्रमाणात नियंत्रण मिळाले. सिंचन, जलसाठे, औद्योगिक उत्पादन, वाहतूक, ऊर्जा, डिजिटल तंत्रज्ञान आणि जागतिक संप्रेषण यामुळे जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत परिवर्तन झाले.

परंतु या प्रगतीसोबत पर्यावरणीय किंमतही वाढली. जंगलतोड, जमिनीचा अतिवापर, खनिज उत्खनन, औद्योगिक प्रदूषण, जलस्रोतांवरील ताण आणि जैवविविधतेचा न्हास या समस्या तीव्र झाल्या.

Timothy Clark पर्यावरणीय संकटाला केवळ तांत्रिक प्रश्न न मानता नैतिक व सांस्कृतिक प्रश्न म्हणून पाहण्याची गरज अधोरेखित करतात. पर्यावरणीय प्रश्न ‘चांगले जीवन’ म्हणजे काय आणि मानवी समुदायाने कसे जगावे यासारख्या मूलभूत प्रश्नांशी जोडलेले आहेत. म्हणून तंत्रज्ञानाचा प्रश्न संस्कृतीपासून वेगळा करता येत नाही आणि संस्कृतीचा प्रश्न पर्यावरणापासून वेगळा करता येत नाही.

मानवी हितसंबंध आणि पर्यावरणीय हित यांचा संघर्ष-

मानवी सभ्यतेचा इतिहास हा प्राकृतिक संसाधनांच्या वापराचा इतिहासही आहे. परंतु मानवी हित आणि पर्यावरणीय हित यांच्यात नेहमीच सामंजस्य असते असे नाही.

जंगलतोड करून उद्योग उभारल्यास रोजगार निर्माण होऊ शकतो; परंतु जैवविविधतेचा न्हास होऊ शकतो. नदीवर धरण बांधल्याने सिंचन आणि ऊर्जा मिळू शकते; परंतु स्थानिक परिसंस्था, मत्स्यव्यवसाय, शेती आणि मानवी वस्तीवर परिणाम होऊ शकतो. येथे पर्यावरणीय न्यायाचा प्रश्न निर्माण होतो. विकासाचा लाभ कोणाला मिळतो आणि त्याची पर्यावरणीय किंमत कोण भरतो? संसाधनांचा वापर कोण करतो आणि त्याचे दुष्परिणाम कोण सहन करतो? या प्रश्नांमधून पर्यावरण समीक्षा सामाजिक न्यायाशी जोडली जाते. Clark यांच्या पर्यावरणीय न्यायविषयक विवेचनात पर्यावरणीय संकटाचा संबंध अधिकार, राजकारण आणि सामाजिक संरचनांशी जोडला जातो.

साहित्यिक संहिता आणि पर्यावरणीय वाचन-

एखाद्या साहित्यकृतीत नदी, जंगल, झाडे, प्राणी किंवा ऋतू आले आहेत म्हणून ती साहित्यकृती आपोआप पर्यावरणीय ठरत नाही.

पर्यावरणीय वाचनासाठी पुढील प्रश्न विचारणे आवश्यक आहे :

- निसर्गाला स्वतंत्र अस्तित्व दिले आहे का?
- निसर्ग केवळ मानवी भावनांचे प्रतिबिंब म्हणून वापरला आहे का?
- मानवी कृतींचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम दाखवला आहे का?
- गैर-मानवी जीवनाला स्वतंत्र स्थान दिले आहे का?
- लेखक मानवकेंद्री विकासाच्या संकल्पनेवर प्रश्न उपस्थित करतो का?
- साहित्यकृतीत पर्यावरणीय नैतिकता व्यक्त होते का?
- प्राकृतिक परिवेश कथानकावर परिणाम करणारा सक्रिय घटक आहे का?

Lawrence Buell यांच्या *The Environmental Imagination* ¹ मध्ये साहित्य प्राकृतिक पर्यावरणाचे प्रतिनिधित्व कसे करते आणि साहित्यिक कल्पनाशक्ती अधिक 'ecocentric' होण्याची शक्यता कशी निर्माण करते, याचा विस्तृत विचार केला आहे.

पर्यावरणीय साहित्याच्या चिकित्सेसाठी चार मूलभूत निकष-

प्राकृतिक जगाची उपस्थिती-प्राकृतिक पर्यावरण केवळ कथानकाची पार्श्वभूमी न राहता अर्थनिर्मितीचा सक्रिय घटक असावे. **मानवी इतिहास आणि प्राकृतिक इतिहासाचा संबंध-**मानवी जीवन आणि प्राकृतिक प्रक्रियांमधील परस्परसंबंध संहितेत जाणवला पाहिजे.

गैर-मानवी जीवनाचे महत्त्व-प्राणी, वनस्पती आणि परिसंस्था यांना केवळ मानवी उपयोगितेच्या चौकटीत न पाहता स्वतंत्र अस्तित्वमूल्य देण्याची शक्यता साहित्यकृतीत असावी.

पर्यावरणीय नैतिकता-मानवाचे निसर्गाशी असलेले नैतिक संबंध, जबाबदारी आणि बांधिलकी संहितेतून व्यक्त झाली पाहिजे. या निकषांमुळे पर्यावरण समीक्षा निसर्गवर्णनाच्या पलीकडे जाऊन साहित्याच्या नैतिक व सांस्कृतिक संरचनेचे परीक्षण करते.

संहितेत प्रकृतीविषयी मानवी बांधिलकी-

साहित्यिक कृतीमध्ये वृक्षतोड, नदीप्रदूषण, जंगलाचा नाश किंवा प्राण्यांचे विस्थापन दाखवले असल्यास लेखकाची भूमिका कोणती आहे, हा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो.

वृक्षतोड विकासाचे प्रतीक म्हणून गौरवली आहे का? की तिच्या परिणामांविषयी खेद व्यक्त केला आहे? नदी प्रदूषित होते तेव्हा ती फक्त कथानकातील घटना आहे का, की तिच्या विनाशाला नैतिक अर्थ दिला आहे? पर्यावरणीय समीक्षा या प्रश्नांच्या आधारे साहित्यिक संहितेतील मूल्यव्यवस्थेचे परीक्षण करते.

यामुळे पर्यावरणीय संवेदनशीलता ही केवळ विषयात्मक नसून नैतिक आणि संरचनात्मकही असते.

प्राकृतिक परिवेश : स्थिर पार्श्वभूमी नव्हे-

निसर्ग स्थिर नसतो. झाड ऋतूनुसार बदलते. नदीचा प्रवाह बदलतो. जंगलाची जैवविविधता बदलते. मातीची सुपीकता बदलते. हवामान बदलते. प्राणी आणि पक्ष्यांचे अधिवास बदलतात. त्यामुळे साहित्यिक संहितेतील प्राकृतिक परिवेशाला स्थिर दृश्य म्हणून पाहणे ही मर्यादित पद्धत आहे. नदी कथानकातील पात्रांच्या जीवनावर परिणाम करू शकते. दुष्काळ स्थलांतर घडवू शकतो. पाऊस शेतीची अर्थव्यवस्था बदलू शकतो. जंगलातील बदल आदिवासी जीवनपद्धतीवर परिणाम करू शकतात. म्हणून प्राकृतिक परिवेश हा कथानकावर परिणाम करणारा सक्रिय घटक आहे.

The Inheritors : मानवी इतिहासाच्या पलीकडील प्राकृतिक इतिहास-

William Golding यांची *The Inheritors* ² ही कादंबरी १९५५ मध्ये प्रकाशित झाली. कादंबरीचा पर्यावरणीय संदर्भातून विचार करताना 'मानवी इतिहास' ही एकमेव इतिहासकथा नाही, हा मुद्दा महत्त्वाचा ठरतो. मानवी सभ्यतेचा इतिहास अनेकदा प्रगती, विजय, उत्क्रांती आणि नियंत्रणाच्या भाषेत सांगितला जातो. परंतु या प्रक्रियेत इतर जीवसृष्टीचे काय झाले, कोणत्या प्रजातींचे अस्तित्व बदलले, कोणत्या प्राकृतिक व्यवस्था नष्ट झाल्या आणि कोण विस्थापित झाले, याचा विचार अनेकदा दुय्यम राहतो. *The Inheritors* कडे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून पाहिल्यास मानवी उत्कर्षाला एकरेषीय प्रगती म्हणून पाहण्याऐवजी विविध जीवसमूह, अस्तित्वपद्धती आणि प्राकृतिक जग यांच्यातील संघर्षाच्या चौकटीत विचार करता येतो.

या संदर्भात पर्यावरण समीक्षा 'मानवाची प्रगती' या संकल्पनेला एक चिकित्सक प्रश्न विचारते :

मानवी प्रगतीची किंमत कोणाला मोजावी लागली?

हा प्रश्न पर्यावरणीय साहित्यवाचनाचा मूलभूत नैतिक प्रश्न बनतो.

मानवकेंद्रीतेपासून पृथ्वीकेंद्रीतेकडे-

मानवकेंद्री दृष्टिकोनात मानव हा केंद्रस्थानी असतो. निसर्गाचे मूल्य त्याच्या मानवी उपयोगितेवर ठरवले जाते. पृथ्वीकेंद्री दृष्टिकोनात मात्र प्राकृतिक जगाला स्वतंत्र मूल्य प्राप्त होते. झाडाचे मूल्य केवळ लाकडांमुळे नाही. नदीचे मूल्य केवळ पाण्यामुळे नाही. जंगलाचे मूल्य केवळ आर्थिक संसाधनांमुळे नाही. प्राण्यांचे अस्तित्व केवळ मानवी उपयोगासाठी नाही. ही जाणीव पर्यावरणीय नैतिकतेचा पाया आहे. Buell यांच्या पर्यावरणीय कल्पनाशक्तीच्या विवेचनात मानव आणि निसर्ग यांच्यातील संबंध अधिक ecocentric पद्धतीने समजून घेण्याची गरज अधोरेखित होते. त्यामुळे साहित्यवाचनाचा केंद्रबिंदू 'मानव निसर्गाचा अनुभव कसा घेतो?' एवढाच न राहता 'मानवी कृतींमुळे निसर्गाचे काय होते?' असा व्यापक होतो.

पर्यावरण समीक्षा आणि हवामान-संकट-

आज पर्यावरणीय संकटाचे स्वरूप जागतिक आहे. हवामान बदल, जैवविविधतेचा न्हास, प्रदूषण, जंगलतोड, जलसंकट आणि संसाधनावरील वाढता ताण यामुळे मानवी संस्कृतीसमोर मूलभूत आव्हाने निर्माण झाली आहेत. विज्ञान या संकटाची कारणे व परिणाम स्पष्ट करू शकते; परंतु समाजाला या संकटाचा सांस्कृतिक अर्थ समजून घेण्यासाठी कल्पनाशक्ती आणि नैतिक चौकटही आवश्यक आहे.

Amitav Ghosh यांच्या *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*³ मध्ये साहित्य, इतिहास आणि राजकारणाच्या पातळीवर हवामान बदलाची व्यापकता समजून घेण्यात आधुनिक कल्पनाशक्तीसमोरील मर्यादांचा विचार केला आहे. यामुळे पर्यावरण समीक्षा साहित्यिक कल्पनाशक्तीसमोर एक महत्त्वाचे आव्हान ठेवते : बदलत्या हवामानाच्या काळात साहित्याने पृथ्वीवरील संकटांचे प्रतिनिधित्व कसे करावे?

भारतीय संदर्भातील पर्यावरणीय जाणीव-

भारतीय सांस्कृतिक परंपरामध्ये नदी, वृक्ष, पर्वत, भूमी, पशु-पक्षी आणि ऋतू यांना विविध धार्मिक व सांस्कृतिक अर्थ प्राप्त झाले आहेत. परंतु निसर्गाचा सांस्कृतिक गौरव आणि प्रत्यक्ष पर्यावरणीय व्यवहार यांच्यातील अंतर तपासणे आवश्यक आहे. नदी पवित्र मानली जात असताना तिचे प्रदूषण का होते? वृक्षाला धार्मिक महत्त्व दिले जात असताना जंगलतोड का होते? भूमीला माता मानताना तिच्या संसाधनांचा अतिवापर का होतो? हे विरोधाभास पर्यावरणीय समीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत.

Vandana Shiva यांच्या *Staying Alive: Women, Ecology and Development*¹³ मध्ये पर्यावरणीय प्रश्नांचा स्त्रिया, ग्रामीण जीवन, उपजीविका, विकास आणि संसाधनांशी असलेला संबंध अधोरेखित केला आहे.

भारतीय संदर्भात त्यामुळे पर्यावरण हा केवळ 'निसर्गाचा' प्रश्न न राहता सामाजिक न्याय, उपजीविका, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, स्त्रीजीवन आणि स्थानिक समुदायांच्या अस्तित्वाशी जोडलेला प्रश्न ठरतो.

पर्यावरण समीक्षा आणि स्थानिक ज्ञान-

पर्यावरणीय संकटाच्या चर्चेत आधुनिक वैज्ञानिक ज्ञान महत्त्वाचे आहे; परंतु स्थानिक समुदायांचे अनुभवजन्य ज्ञानही तितकेच महत्त्वाचे ठरते. शेती, पाणी, वनस्पती, ऋतू, पशुधन, माती आणि हवामान याविषयी स्थानिक समाजांनी पिढ्यान्पिढ्या विकसित केलेले ज्ञान पर्यावरणीय संस्कृतीचा भाग आहे. साहित्यामध्ये अशा ज्ञानपरंपरांचे प्रतिनिधित्व झाल्यास पर्यावरणीय वाचनाला नवीन दिशा मिळू शकते. ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, दलित साहित्य आणि स्त्रीवादी साहित्य यांच्या पर्यावरणीय आशयाचा स्वतंत्र अभ्यास करणे त्यामुळे आवश्यक ठरते.

पर्यावरण समीक्षा : आंतरशाखीय अभ्यासदृष्टी-

पर्यावरण समीक्षा ही एका ज्ञानशाखेपुरती मर्यादित नाही. तिचा संबंध पुढील क्षेत्रांशी जोडला जातो. साहित्य, समाजशास्त्र, इतिहास, भूगोल, पर्यावरणशास्त्र, मानवशास्त्र, विज्ञान, तंत्रज्ञान, तत्त्वज्ञान, नैतिकशास्त्र, सांस्कृतिक अध्ययन, राजकीय अर्थशास्त्र.इ.

जंगलतोड हा प्रश्न केवळ पर्यावरणशास्त्रीय नाही. त्याचा संबंध अर्थव्यवस्था, राजकारण, स्थानिक समुदाय, तंत्रज्ञान आणि संस्कृतीशी आहे. दुष्काळ हा केवळ हवामानाचा प्रश्न नाही; तो शेती, स्थलांतर, अर्थव्यवस्था आणि साहित्यिक अनुभवाशी जोडलेला आहे. यामुळे पर्यावरण समीक्षा ही खऱ्या अर्थाने आंतरशास्त्रीय अभ्यासपद्धती ठरते. Clark यांच्या मांडणीतही पर्यावरणीय साहित्यविचार पारंपरिक साहित्यवाचनाला नवीन प्रश्नांनी आव्हान देणारा व्यापक सांस्कृतिक दृष्टिकोन म्हणून समोर येतो.

पर्यावरण समीक्षा आणि मराठी साहित्याच्या अभ्यासाच्या शक्यता.

मराठी साहित्याच्या संदर्भात पर्यावरण समीक्षा ही अद्याप अधिक व्यापकपणे विकसित करता येण्यासारखी अभ्यासदृष्टी आहे. मराठी साहित्यामध्ये निसर्ग, शेती, दुष्काळ, नदी, पाऊस, माती, जंगल, ग्रामीण जीवन, पशु-पक्षी आणि पर्यावरणीय संकट यांचे विविध स्वरूपात चित्रण झालेले आहे. मात्र या साहित्यकृतींचा अभ्यास केवळ 'निसर्गचित्रण' या निकषावर न करता पुढील प्रश्नांवर करता येईल

१. निसर्गाचा मानवी जीवनावर परिणाम कसा दाखवला आहे?
२. ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि प्राकृतिक पर्यावरण यांचे नाते काय आहे?
३. दुष्काळाचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम कोणते आहेत?
४. नदी आणि जलसंस्कृतीचे साहित्यिक प्रतिनिधित्व कसे झाले आहे?
५. आदिवासी साहित्यामध्ये निसर्गाची संकल्पना कशी व्यक्त होते?
६. स्त्री आणि पर्यावरण यांचे संबंध कसे मांडले आहेत?
७. विकासाच्या नावाखाली होणाऱ्या विस्थापनाचे साहित्यिक चित्रण कसे आहे?
८. हवामान बदलाचे समकालीन मराठी साहित्यामध्ये कोणते संकेत दिसतात?

या दिशेने संशोधन झाल्यास मराठी साहित्यविचाराला पर्यावरणीय मानविकीशी जोडणारी नवी अभ्यासदृष्टी विकसित होऊ शकते.

निष्कर्ष-

पर्यावरण समीक्षा ही साहित्यकृतीतील निसर्गवर्णनाचा केवळ अभ्यास करणारी समीक्षा नसून मानव, प्रकृती, संस्कृती, समाज आणि प्राकृतिक इतिहास यांच्यातील परस्परसंबंधांचे चिकित्सक आकलन करून देणारी व्यापक अभ्यासदृष्टी आहे. मानवी संस्कृतीचा विकास हा प्रकृतीपासून स्वतंत्र नसल्यामुळे साहित्याचे वाचनही पर्यावरणीय संदर्भापासून वेगळे करता येत नाही. साहित्यकृतीतील नदी, जंगल, जमीन, पर्वत, प्राणी, वनस्पती, हवामान यांसारखे घटक केवळ पार्श्वभूमी म्हणून न पाहता मानवी जीवन आणि सांस्कृतिक प्रक्रियांवर परिणाम करणारे सक्रिय घटक म्हणून पाहणे आवश्यक ठरते.

आधुनिक तंत्रज्ञानकेंद्री विकासामुळे निसर्गाचे वस्तूकरण, संसाधनांचा अतिवापर आणि पर्यावरणीय असमतोल वाढत असताना पर्यावरण समीक्षा मानवी प्रगतीची किंमत कोणाला मोजावी लागते, हा मूलभूत प्रश्न उपस्थित करते. या दृष्टीने गैर-मानवी जीवसृष्टीचे अस्तित्व, पर्यावरणीय न्याय, स्थानिक समुदायांचे जीवन, उपजीविका आणि मानवाची नैतिक जबाबदारी यांचा साहित्याच्या माध्यमातून विचार करता येतो. त्यामुळे पर्यावरण समीक्षा ही केवळ साहित्यसमीक्षेची आधुनिक शाखा न राहता वर्तमान पर्यावरणीय संकटाचे सांस्कृतिक आणि नैतिक भान निर्माण करणारी विचारपद्धती ठरते.

मानवी इतिहास आणि प्राकृतिक इतिहास यांचे परस्परसंबंध, संस्कृतीच्या मुळाशी असलेली प्रकृती आणि साहित्याच्या अर्थनिर्मितीत भौतिक पर्यावरणाची असलेली भूमिका ही पर्यावरण समीक्षेची प्रमुख सूत्रे आहेत. या दृष्टीने साहित्याचे पुनर्वाचन केल्यास मानवकेंद्री विचारांच्या मर्यादा स्पष्ट होऊन पृथ्वीकेंद्री, सहअस्तित्ववादी आणि पर्यावरणीय न्यायाधिष्ठित दृष्टिकोन

विकसित होतो. म्हणूनच आजच्या पर्यावरणीय संकटाच्या आणि तंत्रज्ञानप्रधान जीवनव्यवस्थेच्या संदर्भात पर्यावरण समीक्षा ही साहित्याच्या अभ्यासासाठीच नव्हे, तर मानवी संस्कृतीच्या भवितव्याचा विचार करण्यासाठीही अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. Buell, L. (1995). *The environmental imagination: Thoreau, nature writing, and the formation of American culture*. Harvard University Press.
2. .Golding, W. (1955). *The inheritors*. Faber and Faber.
3. Ghosh, A. (2016). *The great derangement: Climate change and the unthinkable*. University of Chicago Press.
4. Shiva, V. (1988). *Staying alive: Women, ecology and development*. Zed Books.
5. .Glottfelty, C., & Fromm, H. (Eds.). (1996). *The ecocriticism reader: Landmarks in literary ecology*.
6. Shiva, V. (1991). *The violence of the green revolution: Third world agriculture, ecology, and politics*. Zed Books.

आंतरजालीन स्रोत-

1. Environment & Society Portal. William Rueckert's *Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism*.
2. Cambridge University Press. Timothy Clark, *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment*.
3. University of Chicago Press. Amitav Ghosh, *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*.
4. University of Georgia Press. *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*.

GLOBAL ACADEMIC SPECTRUM

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

RESEARCH | INNOVATION | KNOWLEDGE | IMPACT